

31. Цегельський І. Методика праці в Марійських Кружках молоді народних шкіл / Методика праці в Марійських організаціях. — Львів, 1935. — С. 44–57.
32. Шербяк Ю. А. Система морального виховання учнів у школах західних областей України (1900–1939 рр.). — Тернопіль: Парадіс, 1999. — 205 с.

Інна ШОРОБУРА

ПРОБЛЕМИ І ПОШУКИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ ОСВІТІ У 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються проблеми географічної освіти в школах СРСР у 1980-і роки. Аналізується побудова шкільних курсів з географії. Висвітлюються питання шкільної географічної освіти, актуальні нинішнього часу, та можливі шляхи їх вирішення.

Шкільна географічна освіта як одна із складових духовного становлення особистості потребує сьогодні нових підходів і шляхів розвитку, вдосконалення змісту і технологій побудови навчально-виховного процесу, методологічної переорієнтації на особистість. Останнім часом зростає інтерес наукової та педагогічної громадськості до історико-педагогічних аспектів розвитку вітчизняної освіти, її окремих галузей.

В статтях Н. Бірюкової, С. Коберніка, В. Корнєєва, Л. Круглик, С. Пальчевського, А. Сиротенка, Б. Чернова, О. Шаблія розглядаються проблеми шкільної географічної освіти у 80-і роки ХХ ст.

Мета статті — розглянути шкільну географічну освіту у 1980-і роки, проаналізувати проблеми та пошуки, які були характерні для цього періоду.

На початку вказаного десятиліття відбувається остаточна трансформація радянської системи в авторитарно-бюрократичну, припиняються процеси демократизації. У проєкції на педагогіку це зумовило ситуацію, коли зміна освітніх парадигм не відбувалася. Офіційна педагогіка «школи навчання» набувала все більш консервативного характеру, що співпадало з ідеологічними та соціально-політичними установками тодішньої комуністичної влади.

На початку 1980-х років шкільна географічна освіта існувала як повністю сформована система. Її цілі були сформульовані наприкінці 60-х – початку 70-х років і передбачали:

- розвиток здатності мислити географічно, що означало не тільки вивчення кожного з компонентів географічних знань окремо, а й обов'язково з'ясування взаємозв'язків і взаємодії між ними. Вивчаючи природу загалом і по районах, треба розкривати ці зв'язки на конкретних фактах і привчати до цього учнів;
- розширення наукових основ фізичної географії у свідомості учнів через формування нових загальних понять, які збагатили теорію географії. Це, зокрема, поняття про мантію у внутрішній будові земної кулі, материкову та океанічну кору в літосфері, струминні течії в атмосфері й ультрафіолетовий екран у її високих шарах, нові поняття у геохімії, вченні про біосферу тощо;
- конкретне вивчення природних фізико-географічних умов життя людства, окремих країн, природних ресурсів, господарського освоєння територій через формування у свідомості учнів уявлень, яскравих образів природи та території, що вивчається;
- формування знань про окремі природні компоненти, їхні взаємозв'язки і взаємодію, різноманітні природо-територіальні комплекси та їх розвиток, природні ресурси географічної оболонки в межах країни;
- розвиток в учнів умінь і навичок розв'язувати посильні для них вправи з географії та картографії з метою поглиблення інтересу до предмета, активізації учнів, підготовки до їхньої майбутньої практичної діяльності. Розвиток в учнів інтересу до тієї чи іншої галузі географічної науки міг привести в майбутньому до вибору професії.

Отже, у процесі вивчення і фізичної, і економічної географії в старших класах були значні можливості сприяти учням у професійній орієнтації, вихованні в них патріотизму, дбайливого ставлення до природи. «Відповідальне завдання в цьому покладається на курс географії СРСР, яка розкриває різноманітність природи й природних багатств, стан економіки та можливості господарського і культурного розвитку в майбутньому. Радянський патріотизм

включає також почуття любові й поваги до нашого багатонаціонального радянського народу. Кожна людина повинна знати, чим багата країна, що і як використовувати для найшвидшого зростання економіки на науковій основі. Вивчення природи має виховувати в учнів дбайливе ставлення до неї і прагнення її збагачувати», — загалом автори одного підручника [5, 14–15].

Вивчення географії йшло за схемою: 2–4 класи — природознавство; 5 клас — початковий курс фізичної географії; 6 клас — географія материків; 7 клас — фізична географія СРСР; 8 клас — економічна географія СРСР; 9 клас — географія світу. Значно розширено коло географічних питань. Особлива увага приділялась фізичній географії великих регіонів та економічній географії. У пояснювальних записках програм цього періоду наголошувало на практичному використанні географічних знань. Важливим елементом організації навчання географії в школі був краснорічний принцип у навчанні [7, 3].

У курсі природознавства формувалися початкові уявлення про природу Землі. У 5 класі закладалася система понять про природу земної кулі з деякими елементами знань про населення та його господарську діяльність. У 6–9 класах уявлення про будову Землі й розуміння загальних географічних понять, засвоєних учнями в попередніх класах, допомагали їм оволодіти конкретними знаннями про компоненти природи, їх взаємозв'язки і взаємозалежності, фізико-географічні закономірності, природні ресурси, населення і господарство материків та окремих країн.

Зміст шкільної географічної освіти складався з двох частин: фізичної географії, яка, зважаючи на відмінності законів розвитку природи і суспільства, досліджувала явища природи та їх суть і була пов'язана з астрономією, геологією, геофізикою, геохімією, біологією, іншими природничими науками, та економічної географії, що, вивчаючи явища соціальні (суспільне виробництво і його розміщення), мала тісні зв'язки з історією, політичною економією, економікою та іншими гуманітарними науками. Фізична й економічна географія нерозривно пов'язувалися між собою. Міжкурсіві та міжпредметні зв'язки стали дуже важливими у вивченні географії, оскільки мали забезпечувати цілісне бачення предмета.

Відмінності у предметі дослідження фізичної та економічної географії зумовлювали вивчення материків і країн у два етапи: в 6–7 класах — регіональної фізичної географії, у 8–9 класах — економічної географії. У 5–7 класах, крім фізико-географічних понять, вивчалися також економіко-географічні, а в 8–9 класах — фізико-географічні елементи природи. У 9 класі при вивченні економічної географії зарубіжних країн особлива увага зверталася на країни соціалістичної співдружності.

Для успішного виконання навчальних і виховних завдань зміст шкільної географічної освіти було побудовано на певних методологічних основах і принципах: утвердження матеріалістичного світогляду через з'ясування суті явищ природи та розкриття взаємозв'язків явищ і процесів у природі. Взаємозв'язок явищ у географії — це взаємозалежність і взаємодія компонентів природи.

Кожен із шкільних курсів був спрямований на вирішення цих завдань. Причому ступінчасто-лінійний принцип, покладений в основу структури і змісту загальної середньої географічної освіти, потребував постійно враховувати раніше здобуті учнями знання і застосовувати їх для набуття нових, глибших та вдосконалення практичних умінь і навичок.

Так, при вивченні географії в 5 класі учні здобували краснорічні знання, набували елементарних знань про свою місцевість, готувалися до усвідомленого сприйняття наукових та географічних понять наступних систематичних курсів. Цей курс був перехідною ланкою між початковою природничою освітою учнів, де дитина нагромаджує відомості про навколишній світ і подальшою географічною освітою. Метою курсу було ознайомлення дітей з історією, природою, господарством краю, формування в школярів початкових географічних знань та умінь.

Мета курсу 6 класу — ознайомлення учнів з початковими уявленнями про предмет географічної науки, знання про природу і населення Землі. Він відрізнявся від попереднього курсу більш систематизованим висвітленням на доступному для школярів рівні географічних знань про природу нашої планети.

Завданням курсів географії наступних класів було комплексне географічне країнознавство, характеристика природи, населення СРСР, його господарської діяльності. Під час вивчення географічних особливостей країни як у першій, так і в другій частинах

відповідного курсу взаємодію компонентів природи треба було розкривати на конкретних фактах, враховуючи, що в результаті взаємодії природних компонентів природа постійно змінюється. Тому необхідно було з'ясувати взаємодію між процесами, що відбуваються в кожному компоненті, і взаємодію компонентів між собою та її результати, тобто причинно-наслідкові зв'язки. Отже, найважливішою методологічною і теоретичною основою курсу стала ідея розвитку природи. Ця ідея послідовно відображалась у його змісті. Уже в темі «Рельєф, геологічна будова і корисні копалини на території СРСР» зазначалося, що розташування гір, будова і характер їх поверхні залежать від того, як діяли внутрішні та зовнішні сили Землі; розкривалися поняття «геологічне літочислення», «відносний і абсолютний вік гірських порід» та інші, йшлося про історію Землі та основні етапи розвитку життя на нашій планеті, вивчалася зміна природи на території СРСР в геологічному минулому. Далі учні вивчали зміни клімату наприкінці неогенового періоду, похолодання, що почалося, й утворення льодяного покриву, зміну льодовикових і міжльодовикових епох у четвертинному періоді.

Поступово удосконалювалися і підходи до вивчення частин курсів. Географія окремих країн тепер вивчалася у двох напрямках: спочатку аналізувалися риси її природи загалом, а потім — специфіка окремих її частин [5, 30].

Географічні курси збагачувалися відомостями із суміжних наук: геології (геологічна будова території), гідрології моря (конкретні особливості природи морів, що омивають СРСР, особливості природи, яка зазнає великого впливу гідросфери, проблема прісної води та ін.), фізики і кліматології (сонячна радіація — пряма, розсіяна, увібрана, сумарна), випаровуваність, співвідношення тепла й вологи (коефіцієнт зволоження), рух повітряних мас, їх властивості і типи, поняття про чинники, які найбільше впливають на формування природних комплексів). З іншого боку, деякі відомості скорочувалися з метою уникнення дублювання інших природознавчих курсів (матеріал про ґрунти, рослинність і тваринний світ).

Для вирішення першого і найважливішого із завдань методисти того часу пропонували вчителям звертати увагу на знання учнями наукової термінології та її правильне використання, тобто розвиток здатності мислити науковою мовою географії; на вироблення в учнів умінь читати карту, домогтися, щоб в умовних знаках та інших засобах картографічного зображення вони бачили образи зображуваних явищ. Методичними шляхами вирішення цього завдання науковці вважали форми і методи навчання: і живе слово, і роботу з підручником та картою в класі, і домашні завдання, і позакласну роботу (гуртки, тематичні вечори, екскурсії), не упускаючи ніяких, навіть найменших можливостей стимулювати думку учнів у географічному напрямку. Особливо виокремлювалася робота з картою, зокрема зіставлення зображень місцевості на карті, картині та аерофотознімку, супровід усної розповіді вчителя показом картин і малюнків, блок-діаграм місцевості, діапозитивів, діафільмів, кінофільмів. Зауважувалось також, що під час вивчення відповідних тем географії необхідно показати діяльність топографа, картографа, геолога, метеоролога, гідролога, ґрунтознавця, архітектора-планувальника, тобто професій, пов'язаних з географією.

У процесі формування понять рекомендувалось ознайомлювати учнів з етимологією наукових термінів, особливо таких, що складені з коренів кількох слів, наприклад: «геохронологія», «геоморфологія», «палеонтологія», «геофізика», «геосинкліналь», «антикліналь» та ін. Пояснювати походження і зміст термінів учителю допомагали словники в додатку до підручника і рекомендована література.

У процесі вивчення природи пропонувалось застосовувати принцип порівняння, порівнюючи об'єкти за подібністю або відмінністю. Зіставлення за контрастом сприяло виявленню особливостей місцевості [5, 16–20].

Поступово складалась і система вимог до результатів шкільної географічної освіти, найважливішим з яких було формування знань, умінь і навичок учнів. У 1984 р. в процесі реформи шкільної освіти в країні розроблено перелік вимог до географічної підготовки випускника середньої школи. У ньому вказувалося, що в результаті вивчення географії учнів повинні: мати уявлення про предмет географії, джерела географічної інформації, методи отримання географічних знань; засвоїти основні уявлення, поняття, категорії географічної науки та суміжних наук про Землю; розуміти роль географічних знань при вирішенні народногосподарських і соціальних проблем; знати основні риси будови поверхні Землі,

політичну карту світу; мати уявлення про природу і господарство, просторову організацію господарства і населення; вміти пояснити зв'язки між компонентами природного комплексу, галузями народного господарства, економічними районами і республіками, країнами світу, що визначають цілісність природи Землі і світового господарства; знати основні риси і форми прояву географічного розподілу праці; вміти пояснити вплив природних умов на людську діяльність, вплив людини на природу; розуміти суть екологічних проблем; знати принципи раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища; застосовувати найпростіші прийоми аналізу статистичних даних про господарство і населення; порівнювати показники свого населеного пункту (району) з показниками області (республіки, країни), зміну їх у часі; давати оцінку взаємозв'язку особливостей життя, виробничої діяльності населення своєї місцевості з природними і соціально-економічними факторами, народногосподарськими об'єктами інших територій країни, визначати роль і місце їх у територіальному розподілі праці; орієнтуватися по карті і на місцевості, розробляти маршрути руху, вимірювати відстані по карті; визначати абсолютні і відносні висоти точок на карті, визначати часові пояси, знаходити по карті країни, столиці та інші одиничні географічні об'єкти; використовувати картографічні джерела інформації для вирішення найпростіших виробничих і побутових завдань; користуватися засобами зберігання географічної інформації епохи науково-технічної революції (банк даних, геоінформаційні системи), знаходити потрібні географічні відомості в довідниках, енциклопедіях, дороговказах, в книгах про країни, райони, подорожі; надавати умови для праці, побуту людини, відпочинку в місцях нового освоєння, в окремих районах світу; застосовувати правила природоохоронної поведінки у повсякденній діяльності [5, 21].

За умов панування знанневої парадигми освіти значна увага приділялась організації повторення вивченого матеріалу. Разом із традиційним поточним повторенням вчителям пропонувалося запроваджувати продуману систему узагальнюючого повторення. Для цього у програмі передбачалися спеціальні уроки узагальнюючого повторення, а в підручниках — спеціальні запитання й завдання, які мали за мету систематизувати вивчені факти, розглянути ці факти для виявлення в них загальних законів і принципів [8, 53].

Зупинимося на методичному та ілюстративному оформленні підручників з географії, які вийшли в ці роки. Тогочасною методикою передбачалося, що в процесі вивчення географії учні багато працюють з текстом підручника. У зв'язку з цим сформувалися такі підходи до методичного апарату підручників, які полегшували самостійну роботу учнів: використання авторами різних шрифтів для виділення основних змістових частин уроку, визначення понять, що формуються, найважливіших висновків, закономірностей тощо.

Наприклад, у більшості аналізованих підручників об'єкти і явища природи, ознаки понять, що засвоювалися, надруковано звичайним шрифтом; розрядкою і курсивом — висновки, які відзначають особливості предметів і явищ, встановлену закономірність, визначення понять та ін. Текст підручника тісно пов'язаний з ілюстраціями, причому використані різні види ілюстративного матеріалу: кольорові й чорно-білі фотографії; малюнки рослин і тварин, розрізів, що містили величезний пізнавальний матеріал; схематичні малюнки, графіки і графічні схеми для розкриття змісту понять («горизонтальні», «масштаб вертикальний і горизонтальний», «азимут дійсний, магнітний», «дирекційний кут»), з'ясування в найбільш загальних рисах суті процесів (атмосферні фронти, напрям вітрів у циклоні й антициклоні та ін.); карти, картосхеми, профілі, зокрема картосхеми великих природних територій і схеми їхніх районів, картосхеми гірських областей, спеціальні карти. Подавалися словники деяких географічних понять і термінів, не розкритих у тексті підручника. В деяких підручниках перед вивченням кожної теми складали перелік наукових понять, котрі є в підручнику, а вже потім зверталися до відповідного його розділу, причому у тексті нові наукові поняття виділялися певним шрифтом, а деякі помічалися зірочкою (ті, що містились у словнику). Кожен з підручників містив запитання, завдання і вказівки на їхнє застосування. Одні з них передували темі, яку треба вивчити, інші завершували її. Запитання перед темою мали характер повторювальних. Запитання в кінці теми орієнтували на закріплення, повне усвідомлення, перевірку глибини і міцності засвоєння матеріалу з теми. Наприкінці кожної навчальної теми подавалася система узагальнюючих запитань і завдань до всієї теми. В підручниках було багато вправ для вироблення в учнів практичних умінь та навичок, розвитку логіки географічного

мислення, складання усних і письмових географічних характеристик за вивченим матеріалом та картами, за спостереженнями явищ природи рідного краю.

Новим у підручниках 1980-х років стало урізноманітнення завдань, оскільки їх основною дидактичною функцією було забезпечити учнів глибокими, міцними знаннями та вміннями з програмового матеріалу, дати їм можливість самим переконатись у рівні його засвоєння. У процесі вдосконалення запитань і завдань збільшувалася кількість завдань творчого характеру за рахунок скорочення репродуктивних і тренувальних. Деякі із завдань і вправ акцентували на краснавччих і природоохоронних питаннях. Завдання краснавччого характеру призначалися для того, щоб учні могли визначити географічне становище свого краю, особливості його основних природних компонентів, багатств і ландшафтів. Такі завдання були в темах як загального, так і регіонального розділів курсу.

Від 18984 р. у методиці географії посилилась увага до подальшого вдосконалення уроку – основної форми організації навчання в школі. Головними вимогами до уроку географії, зокрема економічної, на цьому етапі були: висока науковість, тобто відповідність змісту уроку рівневі економіко-географічної науки, аналіз методів, прийомів, і засобів навчання, що їх застосовує вчитель як досягнення педагогічної теорії [1, 83]. Цим питанням був присвячений, зокрема, методичний посібник А. Даринського що складався з розділів «Загальні питання підготовки вчителя географії до уроків» і «Примірна розробка тем і уроків з курсів шкільної географії». Перший розділ містив загальні питання стосовно завдань навчання географії, вимог уроку, системи підготовки вчителя географії до уроків. Автор наводив зразки календарного планування уроків, їх класифікації, а також розглядав типи, принципи, розробки теми і змісту уроку, питання активізації діяльності учнів на уроках, організацію самостійної роботи, диференційованого підходу до навчання учнів, уроки з елементами проблемності і програмного навчання. У другому розділі подані розробки окремих тем з усіх курсів географії.

Видано й інші методичні посібники, серед яких «Методика викладання географії в середній школі» О. Бібіка [2], «Методика викладання географії» Є. Шиповича [4], «Методика викладання географії в середній школі» І. Матросова [3]. У них головну увагу автори звертали на значення уроку географії в навчальному процесі, формулювали вимоги до уроку, описували різні типи уроків і особливості їх структури, характеризували окремі елементи уроку, розглядали інші форми організації навчальної діяльності учнів.

Цікаві матеріали містила стаття методиста А. Панчешнікової «Проблеми сучасного уроку географії» [6]. Вона мала три підзаголовки: урок в психолого-педагогічній літературі; урок географії в методичній літературі і практиці школи; актуальні напрями подальшого вдосконалення уроку географії.

У статті наголошувалося на уроках різних класифікацій: за основними методами проведення (бесіда, урок-екскурсія, уроки самостійних робіт, уроки з різними видами занять); за головною дидактичною метою (вступні, первинного ознайомлення з матеріалом, застосування одержаних знань, тренувальні уроки та ін.); за головною дидактичною метою (вивчення нового матеріалу, вдосконалення знань та умінь, контролю та корекції знань і вмінь, комбінований).

Авторка звертала увагу на підбір дидактичного матеріалу до уроку, намагалася по-новому підійти до розгляду структури уроку і пропонувала будувати урок з декількох смислових блоків, обсяг яких за змістом навчального матеріалу і витратами часу неоднаковий залежно від теми і віку школярів. Для кожного з таких блоків вона пропонувала сформулювати пізнавальні завдання, а потім визначити прийоми і засоби вирішення кожного з них [6, 3–7].

У методичних статтях про урок помітна певна тенденція до трансформації традиційного комбінованого уроку. При перевірці знань збільшена частка завдань, що вимагають застосування знань і вмінь за зразком і в новій навчальній ситуації, тобто перевірка все більше перетворюється в самостійну роботу учнів. Посилюється увага і до нових для шкільної географії типів уроків. У журналі «Географія в школі» були опубліковані розробки проблемних уроків (Н. Тальтевська, 1983 р.), лекційно-семінарських уроків (Л. Беляєв, Н. Войлошникова, 1982 р.), уроків позакласного читання (О. Уступ, 1985 р.), ігрових уроків (І. Барінова, 1985 р.) та ін.

Однак зауважимо, що більшість методичних публікацій з досвіду вчителів у періодичній пресі демонструвала традиційні уроки з переважанням усних розповідей і бесід. Наприклад, на сторінках республіканського педагогічного журналу «Радянська освіта» за 1981–1985 рр. вони складають, за нашими підрахунками, більше 85 %. І лише в 2–3 статтях упродовж року пропонувалися методичні інновації. Однак у більшості випадків це були авторські розробки окремих, вже відомих ідей, методів чи прийомів викладання географії в 1970-і роки.

Підходи до змісту шкільної географічної освіти, покладені в основу її програм, лише незначною мірою відрізнялися від попередніх. Наприклад, у методичному посібнику за редакцією І. Матрусова завдання шкільної географії характеризувалися так: «Шкільна географічна освіта розвиває первинні уявлення дітей про оточуюче природне і соціальне середовище існування людини. Ці уявлення створюються систематизованим курсом «Природознавство», котрий покликаний давати початкову геліоцентричну установку наукового світогляду... Чуттєве сприйняття властивостей природи і господарського середовища доповнюється знайомством зі спрощеними моделями цих середовищ у вигляді схематичних географічних карт... Курс шкільної географії розвиває образне бачення дитиною реального простору і доповнює його узагальненими аргументованими знаннями про його компоненти, зв'язки між ними, в тому числі причинно-наслідкові» [3, 63–65].

Послаблення ідеологічної диктатури в українському суспільстві наприкінці 1980-х років, процеси демократизації і гласності стимулювали розвиток географічної науки, появу тенденції до внесення серйозних змін у зміст шкільної географічної освіти, її деполітизації. Цей момент розвитку суспільства диктував необхідність переходу до виховання нового типу особистості, здатної критично мислити, швидко й адекватно реагувати на життєві ситуації. Важливою характеристикою такої особистості став рівень розвитку, швидкість перебігу і самостійність щодо мислительних операцій та процесів. З методичної точки зору ця мета зумовлювала необхідність розвитку географічної свідомості й мислення учнів і стала однією з провідних методичних проблем цього періоду.

Таким чином, можна констатувати, що період 80-х років ХХ ст. не може бути однозначно оцінений, оскільки наприкінці його, разом із проявами кризових і застійних явищ відбувався міцний поштовх до оновлення шкільної географічної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даринський О. В. Методика преподавания географии. — М., 1984. — 190 с.
2. Методика обучения географии в средней школе / Под ред. А. Е. Библик и др., изд. 2-е. — М.: Просвещение, 1984. — 384 с.
3. Методика обучения географии в средней школе: Пособие для учителя / Под ред. И. С. Матрусова. — М.: Просвещение, 1985. — 256 с.
4. Методика викладання з географії. Посібник для вчителів / За ред. Є. В.Шипович. — К.: Вища школа, 1981. — 192 с.
5. Методичний посібник з фізичної географії СРСР / За ред. А. О.Соловйова. — К.: Рад.школа, 1980. — 200 с.
6. Панчешникова Л. М. Проблеми сучасного уроку географії // География в школе. — 1985. — № 4. — С. 3–7.
7. Програми середньої загальноосвітньої школи. — К.: Бліц, 1997. — 233 с.
8. Строев К. Ф., Ковалевська М. К., Ром В. Я. Методика вивчення економічної географії СРСР. — К.: Рад. школа, 1974. — 240 с.

Людмила ГУЦАЛ

ВИКЛАДАННЯ ПРЕДМЕТІВ ПРИРОДНИЧОГО ЦИКЛУ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються основні методи викладання природничих наук у початковій і середній школі навчальних закладах на Правобережній Україні на початку ХХ ст. Показано важливість удосконалення методик викладання навчальних предметів з природознавства, роль у цьому процесі передових науковців-педагогів.